

Є. О. ВАРИВОДА

(Харківський Гуманітарний Університет „Народна Українська Академія”)

**КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ
ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАСОБАМИ СЕО
(на прикладі Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів
Харківської області)**

Розглянуто конструктивно-географічні основи розвитку мережі природоохоронних територій. Запропоновано використовувати методологію стратегічної екологічної оцінки для управління розбудовою екологічної мережі. Досліджені особливості ландшафтної організації території Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області.

К л ю ч о в і с л о в а: природоохоронні території, екологічна мережа, ландшафт, стратегічна екологічна оцінка.

Вступ. Розбудова мережі природоохоронних об'єктів та територій України нарівні з розробкою наукових основ раціонального природокористування стає одним з найбільш пріоритетних напрямків у побудові державної системи управління якістю навколишнього середовища.

Одним з найважливіших підходів у реалізації цього виду діяльності є екомережний підхід, оскільки національна політика в галузі розбудови природно-заповідних територій опирається на світові концепції охорони довкілля (в тому числі Європейської екомережі), прийнятих до виконання на основі міжнародних рішень, документів, Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція), Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція), Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція) і т. ін.

Існує багато організаційних, науково-дослідницьких, регуляторних, інституційних інструментів для управління процесом розбудови екомережі, які використовуються у світовій практиці, зокрема – стратегічна екологічна оцінка (СЕО).

Стратегічна екологічна оцінка – це процедура, спрямована на підготовку прийняття управлінських рішень, що забезпечує екологічно, соціально й економічно збалансований розвиток території, заснований на виробленні пріоритетів природоохоронної діяльності.

Актуальність застосування стратегічної екологічної оцінки в якості одного з засобів охорони навколишнього середовища продиктована тим, що вона вже тривалий час використовується у різних країнах світу. Згідно із міжнародними нормативно-правовими документами, її з 1994 р. запроваджено як обов'язкову на територіях, що є об'єктами потужного техногенного навантаження. Україна підписала Протокол з СЕО, що вимагає розробки або імплементації (впровадження) до національної системи екологічної експертизи відповідних процедур [1].

У всьому світі оціночні роботи переважно зосереджені щодо територій та об'єктів, які найбільше потерпають від антропогенної діяльності. Таке спрямування виправдовується гострою потребою у їх врятуванні від безповоротної деградації, натомість в цих роботах залишаються поза увагою суспільно значущі елементи – території та об'єкти ПЗФ, землі рекреаційного, історико-краєзнавчого та культурного призначення, які потрапляють під загрозу перетворення їх у порушені землі. Дослідження спрямовується саме на такі елементи, що має конструктивно-географічний аспект.

Натурним об'єктом дослідження є мережа природоохоронних територій Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області.

Науково-дослідницьким об'єктом є ландшафтно-географічна структура території Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області,

що була сформована протягом тривалого геологічного часу під дією зональних факторів на стику Лівобережного лісостепу і степу, та інтразональних факторів, обумовлених геолого-геоморфологічними особливостями розвитку долино-терасованого комплексу р. Сіверський Дінець.

Методологічна основа роботи.

Проблема наукової організації розбудови екомережі – міждисциплінарна, але у її опрацюванні одним з найконструктивніших є ландшафтознавчий підхід. Тому розбудова мережі природоохоронних територій повинна перш за все базуватись на широкому використанні загально-географічних та ландшафтознавчих методів дослідження.

Для вивчення ландшафтів території дослідження були використані загально-наукові методи спостереження (польові дослідження), аналізу та синтезу, формалізації, а також картографічний метод у середовищі Arcinfo 8.2 та Mapinfo 7.8.

На етапі збору ландшафтознавчої інформації були опрацьовані дослідження та здобуття вчених, викладені в ряді наукових праць. Питанню ролі ландшафтів для завдань охорони природи присвячені роботи В. М. Петліна, В. О. Бокова, В. М. Пашенка, П. Г. Шищенко, Б. Б. Родомана, В. Т. Гринивецького та інших [2 - 7].

Метою роботи є дослідження ландшафтно-географічної організації території Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області з ціллю подальшого впровадження СЕО у процес розбудови екологічної мережі.

Для досягнення поставленої мети були окреслені наступні **завдання**: удосконалити конструктивно-географічні підходи СЕО при управлінні природоохоронними об'єктами та провести ландшафтно-географічний аналіз досліджуваної території.

Зміст дослідження. Формування екомережі – це діяльність, спрямована на трансформацію структури земельного фонду країни шляхом переведення екологічно та економічно доцільної частини земель із господарського використання до категорії земель, які підлягають особливій охороні та відтворенню на них різноманіття

природних ландшафтів, поєднанню їх у територіальну безперервну систему [8].

В основу рішення питання організації екомережі закладений ряд принципів і правил, що є визнаними для конструктивної географії. Кінцевим результатом територіальної організації екологічної мережі Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області повинне стати формування мережі природоохоронних територій, заснованої на ідеях коеволюційного розвитку середовища. Застосування процедури СЕО дозволяє дотримуватись ряду принципів, визнаних пріоритетними при обґрунтуванні організації мережі природоохоронних територій.

Необхідно зазначити, що такий природоохоронний об'єкт як екологічна мережа потребує СЕО, бо зачіпає інтереси інших користувачів, котрі без наукової аргументації можуть не погодитися на відвід чи реприватизацію земель. Створення екологічної мережі, поряд з безсумнівними позитивами передбачених змін, створює ряд гострих моментів і можливих негативних географічних, екологічних і медико-санітарних наслідків, наприклад, виникнення ландшафтів рудерального типу на землях, що консервуються; міграція карантинних і шкідливих видів організмів, з якими борються на суміжних культурних землях; обмеження рекреаційного потенціалу і т.п.

Розробка заходів для зменшення потенційних негативних впливів і збереження навколишнього природного середовища, виходячи з особливостей ландшафтно-географічної організації території, є однією з ключових задач СЕО. Крім того, ландшафтні дослідження необхідні для первинного вивчення й проектування локальних природних коридорів і буферних зон.

Ступінь ландшафтного вивчення зазначеної території неоднакова, що, безумовно, гальмує процес проектування та розбудови екологічної мережі на регіональному рівні, тому було поставлене завдання провести ландшафтні дослідження та розробити відповідну карту.

При первісному аналізі ландшафтної структури проводилась типологічна характеристика. За основу були взяті фундаментальні роботи з ландшафтного районування О. М. Маринича, Л. Б. Поліщук, М. А. Демченка [9 - 11]. Так було визначене місце території дослідження в класифікаційній структурі ландшафтних одиниць: країна – зона – підзона – край – область – район.

Другий етап робіт полягав в підготовці картографічної основи для подальшого ландшафтного районування.

На досліджуваній території особлива увага була приділена гіпсометричній та геоморфологічній картам, які є першо-основою для створення ландшафтної карти.

За допомогою геоінформаційного програмного забезпечення Arcinfo 8.2 та Mapinfo 7.8 була побудована цифрова модель рельєфу території. Джерелом даних слугувала цифрова топографічна основа масштабу 1: 50 000, що дозволила шляхом інтерполяції сформувати тривимірну цифрову модель та сумістивши її з гідрографічною мережею визначити базові критерії щодо проведення більш детального ландшафтного районування та виділення меж підрайонів.

Для цього були визначені границі головних рельєфоутворюючих елементів: долина заплава р. Сіверський Дінець з її правими притоками р. р. Мож, Гомільша, Суха Гомільша, Бішкин, Гаївка, Шебелінка, Крейдяна, Чепель, Гадючий Яр, Беречка, Велика Камишуваха, Греківка, Журавка, та лівими притоками – Оскіл, Сухий і Мокрий Ізюмець, Савінка, Теплянка, Волоська Балаклійка, Гнілиця. Далі були виділені заплави всіх приток перелічених річок в результаті одержано мережу річок, балок і древніх ярів – заплави та днища малих форм ерозійно-аккумулятивного генезису, де зосереджені заплавні типи ландшафтів.

Після чого за допомогою геоморфологічної карти, відокремивши круті та пологі схили, були виділені контури долин річкової та балочно-яружної мережі. Первісна основа ландшафтної карти була доповнена певними даними з геоморфологічної карти: циркоподібні верхів'я ярів, конуси виносу,

зсуви, наскрізні долини, перехвати вододілів, сідловини, озера, болота, підвищені ділянки вододілів та ін. Використання геоморфологічної карти дозволило також отримати інформацію щодо літології поверхневих відкладень та характеру ґрунтоутворюючих порід. Таким чином була підготовлена основа для подальшого більш детального ландшафтного районування території дослідження.

В основу виділення підрайонів закладений аналіз геоморфологічної структури, а також використані матеріали галузевих гідрологічних, геоботанічних, ґрунтових та ін. досліджень, а також схеми фізико-географічного районування України та Харківської області.

В ході дослідження було виділено 11 підрайонів, які представляють типові ПТК і характеризуються своїми притаманними рисами: I – Правобережно Удянський; II – Правобережно Дінецько-Удянський; III – Лівобережно Можський; IV – Правобережно Можський; V – Лівобережний Сіверсько-Дінецький долинно (Пн.-Зх. частина); VI – Лівобережний Сіверсько-Дінецький (Пд.-Сх. частина); VII – Оскільсько-Бахтинський; VIII – Берестова-Джгунський; IX – Шебелінський; X – Центральний; XI – Торець-Камишувахський.

На наступному етапі растрові карти ґрунтового покриву масштабу 1: 200 000 були прив'язані до координатної сітки, що дозволило сумістити їх з цифровою топографічною основою і цифровими картами лісової інвентаризації території дослідження масштабу 1 : 100 000 і картами землевпорядкування масштабу 1: 50 000 та використовувати для подальшого аналізу.

Техногенні ландшафтні елементи уточнювались в результаті дешифрування аерофотознімків та за допомогою даних космічного зондування: кар'єри, насипи, дамби, ставки, водосховища, лісові масиви, сільськогосподарські угіддя, населені пункти та ін. Такий вид роботи був необхідний для того, щоб визначити зміни у рельєфі під впливом господарської діяльності у регіоні та визначити ступінь її навантаженості.

Таким чином була сформована інтегрована картографічна база даних, яка

дозволяє отримати унікальну інформацію тематичного змісту в кожній точці досліджуваної території, а саме: позначку висоти, літологію поверхневих відкладень, склад ґрунтоутворюючих порід, характерні мезоформи рельєфу, кути нахилу поверхні, експозиції схилів, типи ґрунтів, характерний рослинний покрив, типи землекористування та призначення земель.

Виявлення загальних ознак, що повторюються в різних ландшафтних підрайонах в межах певного геоморфологічного рівня дозволило звести усе їхнє розмаїття до певних типологічних класифікаційних понять і виділити 3 види ПТК, а також визначити основну одиницю ландшафтного картографування – місцевість. Фрагмент розробленої карти представлений на рисунку 1.

Умовні позначення: I. Межирічні височинно-вододільні рівнинні ландшафти: 1 - Височинно-вододільна місцевість 1-го ГМР, 2 - Плакорна височинно-вододільна схилово-рівнинна місцевість 2-го ГМР, 3 - Плакорна схилово-терасована місцевість 3-го ГМР; II. Річково-долинні терасовані рівнинні ландшафти: 4 - Терасована схилова рівнинна місцевість 4-го ГМР, 5 - Терасована схилова рівнинна місцевість 5-го ГМР, 6 - Терасована схилова рівнинна місцевість 6-го ГМР, 7 - Надзаплавна піщано-борова схилова долинно-річкова рівнинна місцевість 7-го ГМР, 8 - Заплавно-низинна, лучно-болотна місцевість 8-го ГМР; III. Ерозійно-денудаційні схилі ландшафти: 9 - Долинна балочно-яружна місцевість, 10 - Схилова місцевість, 11 - Наскрізні долини.

Рисунок 1 - Фрагмент ландшафтної карти Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів Харківської області.

Фактичний результат проведеного ландшафтного районування представлений у таблиці 1, де зазначена кількість ландшафтних виділів (місцевостей), їхня площа та питома площа в структурі території.

Висновки. Провівши дослідження території, що вилилось у побудові ландшафтної карти, стало зрозумілим, що докорінно поліпшити стан мережі природоохоронних територій можливо

шляхом значного розширення площі земель не тільки з природним, квазіприродним станом, але, чималою мірою, також шляхом залучення до складу екологічної мережі земель, котрі внаслідок тривалої господарської експлуатації значною мірою деградовані і потребують ренатуралізації. Доречно нагадати, що Державною програмою створення національної екологічної мережі така можливість зафіксована.

Зведені показники ландшафтної диференціації території Зміївського, Балаклійського та Ізюмського районів

Природні територіальні комплекси	Ландшафтні місцевості природних територіальних комплексів	Кількість ландшафтних одиниць (шт.)	Площа ландшафтних одиниць (км ²)		Питома площа в структурі території (%)	
I. Межирічні височинно-вододільні рівнинні ландшафти	1. Височинно-вододільна місцевість 1-го ГМР а) Височинно-вододільна центральної частини б) Останцьово-вододільна височинно рівнинна	34	1103,84	300,98	23,26	6,34
	2. Плакорна вододільна схилово-рівнинна місцевість 2-го ГМР	108		572,28		12,06
	3. Плакорна схилова місцевість 3-го ГМР	66		230,58		4,86
II. Річково-долині терасовані рівнинні ландшафти	4. Терасована схилова рівнинна місцевість 4-го ГМР	137	2519,84	271,33	53,09	5,72
	5. Терасована схилова рівнинна місцевість 5-го ГМР	57		350,01		7,37
	6. Терасована схилова рівнинна місцевість 6-го ГМР	84		656,50		13,83
	7. Надзаплавна піщано-борова долинно-річкова рівнинна місцевість 7-го ГМР	165		501,98		10,58
	8. Заплавна місцевість 8-го ГМР	45		740,02		15,59
III. Ерозійно-денудатійні схилі ландшафти	9. Долинка балочно-яружна місцевість а) Вододільна б) Схилово-річкова	665	1122,65	517,99	23,65	10,91
	10. Схилова місцевість а) Прирічкова правобережна б) Балочно-яружна			590,16		12,43
	11. Наскрізні долини	25		14,50		0,31
	Загалом по території дослідження:	2267		4746,33		4746,33

Необхідно також відзначити, що подальше виділення елементів екологічної мережі необхідно здійснювати з використанням не тільки ландшафтознавчої інформації, але й адміністративної (зокрема інформації із землевласників і землекористувачів регіону).

Необхідність застосування такого поліспрямованого підходу “природно – адміністративного” продиктована тим, що формування екологічної мережі повинне сприяти не тільки оптимізації ландшафтно-екологічної структури території, але й збалансування структури землекористування. Крім того, згідно з думкою П. Г. Щищенка [5]: “Географічний ландшафт існує як об’єктивна реальність – природно-історичне тіло і водночас

територія господарювання, на якій в процесі природокористування в ландшафті створюється результат праці для задоволення соціальних потреб”.

Використання такого підходу дозволить реалізувати її конструктивно-географічну складову щоб обґрунтувати виділення локальних природних коридорів та буферних зон для забезпечення безперервності та цілісності структури екологічної мережі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Протокол з стратегічної екологічної оцінки до Конвенції з оцінки впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті [Текст] : ЕСЕ/МР.ЕІА/2003/3 / Організація об’єднаних націй. – Офіц. вид. – Нью-Йорк, Женева : ООН вид-во, 2003. – 48 с. – (Б-ка офіційних видань).

2. *Петлін В. М.* Ландшафтно-екологічна експертиза [Текст] / Валерій Миколайович Петлін. – Львів: ЛНУ, 2005. – 236 с.
 3. *Боков В. А.* Географические основы экологического аудита [Текст] / Боков В. А. // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр „Крым”. – 2002. – № 43. – С. 12-14.
 4. *Пащенко В. М.* О системном исследовании ландшафтов региона [Текст] / Пащенко В. М. // Географические основы рационального природопользования. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 32-34.
 5. *Шищенко П. Г.* Теоретические аспекты ландшафтного анализа в региональном проектировании [Текст] / Шищенко П. Г. // Физическая география и геоморфология. – 1988. – Вып. 35. – С. 15-22.
 6. *Родоман Б. Б.* Поляризация ландшафта как средство сохранения биосферы и рекреационных ресурсов [Текст] / Родоман Б. Б. // Ресурсы, среда, расселение. – М. : Наука, 1974. – С. 150-162.
 7. *Гриневецкий В. Т.* Поняття екомережі та основні напрями її ландшафтознавчого обґрунтування в Україні [Текст] / Гриневецкий В. Т. // Укр. географ. журн. – 2002. – № 4. – С. 62-67.
 8. Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 - 2015 роки [Текст] : закон України від 21 вересня 2000 року № 1989-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – N 47. – Ст. 405.
 9. *Маринич О. М.* Удосконалена схема фізико-географічного районування України [Текст] / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко, п. Г. Тищенко // Укр. географ. журн. – 2003. – № 1. – С. 16-20.
 10. Атлас Харьковской области [Карты] / Гл. упр. геодезии, картографии и кадастра при Кабинете Министров Украины. – Киев, 1993. – 45 с.
 11. *Демченко М. А.* Физико-географическое районирование Харьковской области [Текст] / М. А. Демченко, О. М. Демченко : материалы Харьковского отдела географического общества Украины / под ред. Г. П. Дубинского. – Х. : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1971. – Вып. 8 : Харьковская область, природа и хозяйство. – С. 112 -127.
- УДК 504.064.2(477):910.1
ВАРИВОДА Е. А.
(Харьковский Гуманитарный Университет «Народная Украинская Академия»)
КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРИРОДООХРАННЫХ ТЕРИТОРИЙ ПОСРЕДСТВОМ СЭО (НА ПРИМЕРЕ ЗМИЕВСКОГО, БАЛАКЛЕЙСКОГО И ИЗЮМСКОГО РАЙОНОВ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ).
Рассмотрены конструктивно-географические основы развития сети природоохранных территорий. Предложено использовать методологию стратегической экологической оценки для управления развитием экологической сети. Исследованы особенности ландшафтной организации территории Змиевского, Балаклейского и Изюмского районов Харьковской области.
К л ю ч е в ы е слова: природоохранные территории, экологическая сеть, ландшафт, стратегическая экологическая оценка.
- UDK 504.064.2(477):910.1
VARYVODA YE. O.
(Kharkiv Humanitarian University “People’s Ukrainian Academy”)
CONSTRUCTIVE AND GEOGRAPHICAL BACKGROUND OF DEVELOPMENT OF THE NETWORK OF ENVIRONMENTAL PROTECTED AREAS BY THE MEANS OF SEA (ON THE EXAMPLE OF OF ZMIYVSKIY, BALAKLIYSKIY AND IZUMSKIY REGIONS OF KHARKIVSKA OBLASTY).
Constructive and geographical background of development of the network of environmental protected areas is considered. The methodology of strategic environmental assessment is provided for the management of the development of ecological network. The specific features of the landscape organization of the territory of Zmiyvskiy, Balakliyskiy and Izumskiy regions of Kharkivska oblasti are investigated.
К е у в о р д s: environmental protected areas, ecological network, landscape, strategic environmental assessment.

Стаття надійшла 24.04.2009